सेति । अब्जासनस्य तपःपरितोषितस्य ब्रह्मणो वरात्सिद्धो निष्पन्नः सिन्धुरा गजास्तेषां सहस्रस्य प्राणः पराक्रमो यस्याः सा । ब्रह्मवरप्राप्तमहाबलसंपन्नेत्यर्थः । 'सिन्धुरः सामजः कुम्भी' इति पर्यायेष्वमरः । अत एवात्मजेन सह जनपदविपदं निजाश्रमदेशोपप्लवं विदधाना कुर्वाणा सेयं ताटका त्वया व्यापादनीया हन्तव्या इत्येवमब्रवीदिति पूर्वेण संबन्धः ॥

रामस्तमाकर्ण्य स्त्रीवधशङ्कामकरोत् ।

राम इति । रामस्तं विश्वामित्रोक्तं ताटकावृत्तान्तमाकर्ण्य श्रुत्वा स्त्रीवधस्य ताटकाहननस्य शङ्कां भयमकरोत्कृतवान् ॥

स्त्रीहत्यायाः शास्त्रनिषिद्धत्वात्ताटकावधसंशयं श्रीराममनसि विद्यमानं पूर्वदृष्टान्तकथनेन निरस्यति—किं चेत्यादिना ।

किं च । वैरोचनीं मन्थरां वसुंधरापराधधुरंधरां पुरंदरेण निहतां जनार्दनकृत[1]मर्दनां च भार्गवजननीं प्रदर्श्य दाशरथेरमन्दां सुन्दवधूवधविचिकित्सामु[2]त्सारयामास ।

किं चेति । वसूनि धारयतीति वसुंधरा भूमिः । 'संज्ञायां भृतॄवृजि—' इत्यादिना खच् । 'अरुर्द्विषद्—' इत्यादिना मुमागमः । तस्या अपराध उपद्रवाचरणरूपे धुरंधरां समर्थाम् । तदुपद्रवाचरणतत्परामित्यर्थः । धूरेव धुरा तां धारयतीति धुरंधरेति विग्रहः । प्रक्रिया तु पूर्ववत् । अतएव पुरंदरेण पुरः शत्रुपुराणि दारयतीति पुरंदर इन्द्रः । 'पूःसर्वयोर्दारिसहोः' इति खच् । 'खचि ह्रस्वः' इत्युपधाह्रस्वः । 'वाचंयमपुरंदरौ च' इति निपातनान्मुमागमः । तेन निहतां व्यापादितां वैरोचनीम् । विरोचनो नाम राक्षसस्तस्यापत्यं स्त्री वैरोचनी तां विरोचनपुत्रीम् । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । 'टिड्ढाणञ्—' इत्यादिना ङीप् । विशेषणमेतत्कैकेयीदासीसंदेहनिवृत्त्यर्थम् । मन्थराम् । च तथा जनार्दनेन जामदग्न्यरूपेण विष्णुना कृतं विरचितं मर्दनं विदारणं यस्यास्ताम् । छिन्नशीर्षामित्यर्थः । भार्गवजननीं परशुराममातरं रेणुकां च प्रदर्श्य दृष्टान्ततया निर्दिश्य दाशरथेः श्रीरामस्यामन्दामनल्पां सुन्दवधूवधविचिकित्सां ताटकावधगोचरसंशयमुत्सारयामास निरसितवान् । 'विचिकित्सा तु संशयः' इत्यमरः ॥

आश्रुतः श्रुतवृत्तेन तेन सुन्दप्रियावधः ।
तमेवान्ववदत्तस्य चापः शिञ्जारवच्छलात् ॥ ४० ॥

आश्रुत इति । श्रुतवृत्तेन प्रख्यातचरित्रेण । अथवा श्रुतं विश्वामित्रमुखादाकर्णितं वृत्तं मन्थरावधादिपूर्ववृत्तान्तो येन तेन तथोक्तेन । 'वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढवर्तुले' इत्यमरः । तेन श्रीरामेण सुन्दप्रियायास्ताटकाया वध आश्रुतोऽङ्गीकृतः ।

---

1. 'तार्दनां' इति पाठः. २. 'उत्सादयामास' इति पाठः.

'ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं परिज्ञातम्' इत्यमरः । अथ तस्य श्रीरामस्य चापो धनुरपि शिञ्जारवो गुणध्वनिः स इति छलं कपटस्तस्मात्तं ताटकावधमेवान्ववदद्नुमत्योक्तवान् । ताटकावधसमनन्तरमेव ज्याटंकारं चकारेत्यर्थः । 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः' इत्यमरः । अत्र छलशब्देन नायं शिञ्जारवः किं त्वनुवाद इत्यारवस्यासत्यत्वप्रतिपादनादपह्नवभेदः । 'छलादिशब्देनासत्यत्वप्रतिपादनमपह्नवः' इति सर्वस्वंसूत्रम् ॥

तदा ताटकाप्यभ्युज्जगामेत्याह—

तत्काले पिशिताशनाशपिशुना संध्येव काचिन्मुने-
रध्वानं तरसा रुरोध रुधिरक्षोदारुणा दारुणा ।
स्वाधीने हनने पुरीं विदधती मृत्योः स्वकृत्यात्यय-[1]
क्रीडत्किंकरसंघसंकटमहाशृङ्गाटकां ताटका ॥ ४१ ॥

तत्काल इति । तत्काले शिञ्जारवसमये पिशितं मांसमश्नन्तीति पिशिताशा राक्षसास्तेषां नाशस्य पिशुना सूचका । श्रीरामवध्यानां राक्षसानां स्वयं प्रथमत्वादिति भावः । अन्यत्र पिशिताशनानामशनस्य भोजनस्य पिशुना । संध्याया असुरभोजनकालत्वेन प्रसिद्धत्वादिति भावः । 'कर्णेजपः सूचकः स्यात्पिशुनो दुर्जनः खलः' इत्यमरः । अत्र जतुकाष्ठवच्छब्दयोरेव श्लिष्टत्वाच्छब्दश्लेषः । रुधिरक्षोदेनासृक्पङ्केन । अन्यत्र रुधिरक्षोदवत्कुङ्कुमरज इव । अरुणा रक्तवर्णा । एकत्र हिंस्रतया वीभत्सितत्वात्, अन्यत्र स्वाभाव्याचेति भावः । 'रुधिरं कुङ्कुमासृजोः' इत्युभयत्रापि विश्वः । 'क्षोदो रजसि पेषणे' इति नानार्थरत्नमाला । दारुणा भयंकरी । एकत्र तथा भीषणाकारत्वात्, अन्यत्र पिशाचादिसंचाराचेति भावः । 'दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम्' इत्यमरः । तथा हनने हिंसाकर्मणि स्वाधीने स्वायत्ते सति मृत्योः पुरीं यमपुरीम् । संयमिनीमिति यावत् । स्वेषां यत्कृत्यं प्राणिपीडनव्यापारस्तस्यात्ययेन विपर्ययेण क्रीडद्भिर्यथेच्छं विहरद्भिः किंकरसंघैर्यमदूतनिवहैः संकटं संकुलम् । 'संप्रोदश्च कटच्' इति कटच् । महद्विपुलं शृङ्गाटकं चतुष्पथं यस्यास्तां तथोक्तां विदधती विदधाना । दधातेः 'शतुर्युगितश्च' इति ङीप् । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमभावः । 'शृङ्गाटकचतुष्पथे' इत्यमरः । काचित्ताटका नाम राक्षसी तरसा बलेन रंहसा वा । 'तरसी बलरंहसोः' इत्यमरः । संध्येव सायंसंध्येव मुनेर्विश्वामित्रस्याध्वानं मार्गं रुरोध निरुद्धवती । संध्यायामपि नैष्ठिकानां तादात्मिकनिष्ठानियमनेन निरोधकर्तृत्वसंभवादियमुपमाश्लेषसंकीर्णा । अन्यथाकरणे वा प्रत्यवायापत्तेरिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

अथ[2] दाशरथेः कर्णमविशत्ताटकागुणः ।
यथा[3] धनुर्गुणस्तूर्णं प्राविशत्तज्जिघांसया[4] ॥ ४२ ॥

---

१. 'स्वकृत्यात्ययात्' इति पाठः. २. 'यथा' इति पाठः. ३. 'तथा' इति पाठः. ४. 'अविशत्' इति पाठः.

अथेति । अथानन्तरं ताटकाया गुणः शब्दः । सिंहनाद इति यावत् । दाशरथेः श्रीरामस्य कर्णं श्रोत्रमविशत् । 'कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रम्' इत्यमरः । यथा येन प्रकारेण तस्यास्ताटकाया जिघांसया हन्तुमिच्छया । हन्तेः सन्नन्तात्स्त्रियामप्रत्यये टाप् । धनुषश्चापस्य गुणो ज्या । मौर्वीति यावत् । तूर्णं क्षिप्रं दाशरथेः कर्णं प्राविशत् । तथेति संवन्धः । ताटकानिर्ह्रादश्रवणसमकालमेव श्रीरामो मौर्वीमाकर्णमाचकर्षेत्यर्थः । अत एवासंवन्धे संवन्धरूपातिशयोक्तिः । 'गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु' इति वैजयन्ती । एतदादिपद्यत्रयमानुष्टुभं छन्दः ॥

ततो भाविनि संग्रामे बद्धश्रद्धस्य ताटका ।
[१]स्वप्राणान्रामबाणस्य [२]वीरपाणमकल्पयत् ॥ ४३ ॥

तत इति । ततस्ताटका भाविनि भविष्यति संग्रामे सुवाह्वादिराक्षससंहरणे वद्धश्रद्धस्य विहितादरस्य रामवाणस्य स्वप्राणान्स्वकीयप्राणवायून्वीरपाणमकल्पयत्कल्पितवती । वीरपाणं नाम युद्धोपक्रम उत्साहवर्धनार्थं वीरैः क्रियमाणं पानम् । श्रीरामामोघवाणविद्धा सती प्राणांस्तत्याजेत्यर्थः । 'वीरपाणं तु यत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे' इत्यमरः । 'वाभावकरणयोः' इति विकल्पाण्णत्वम् । वीराणां पानं वीरपाणमिति विग्रहः । नान्तोऽप्ययं शब्दो वर्तते । पूर्ववदतिशयोक्तिः ॥

मुनि[३]र्भृशाश्वोपज्ञानि ताटकामाथिने ददौ ।
अस्त्राणि जृम्भकादीनि जम्भशासनशासनात् ॥ ४४ ॥

मुनिरिति । मुनिर्विश्वामित्रो जम्भनामानं राक्षसं शास्तीति जम्भशासन इन्द्रः । कर्तरि ल्युट् । तस्य शासनात् 'महात्मने श्रीरामायास्त्रकलापं देहि' इति नियोगाद्धेतोर्भृशाश्वो नाम कश्चिदृषिस्तस्योपज्ञायन्त इत्युपज्ञानि । 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्यण्प्रत्ययः । भृशाश्वोपज्ञानि । भृशाश्वेनादौ ज्ञातानीत्यर्थः । 'उपज्ञोपक्रमम्—' इत्यादिना नपुंसकत्वम् । 'उपज्ञोपक्रमान्ताश्च तदादित्वप्रकाशनम्' इत्यमरश्च । जृम्भकमादिर्येषां तानिजृम्भकादीन्यस्त्राणि । अस्त्रमन्त्रानित्यर्थः । ताटकां मथ्नाति हन्तीति ताटकामाथिने श्रीरामाय ददावदात् । उपदिदेशेत्यर्थः । 'कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । तद्गुणसंविज्ञानं वहुव्रीहिः ॥

तत्र कंचन विरिञ्चिलोकप्रत्यादेशं [४]प्रदेशं प्रदर्शयन्नवोचत ।

तत्रेति । तत्र वने विरिञ्चिलोकस्य ब्रह्मलोकस्य प्रत्यादेशम् । प्रत्यादिश्यत इति प्रत्यादेश इति विग्रहः । ब्रह्मलोककल्पमित्यर्थः । कंचन कमपि प्रदेशं विषयं प्रदर्शयन्निदर्शयन्नवोचतोक्तवान् । मुनिरिति शेषः ॥

---

१. 'स्वप्राणैः' इति पाठः. २. 'वीरपानम्' इति पाठः. ३. 'कृशाश्वो' इति पाठः.
४. 'प्रदेशमेकं प्रदर्श्यावोचदुपचीयमानपरमहर्षो महर्षिः' इति पाठः.

तदेवाह—

प्रतिदिनमवदातैर्ब्रह्मभिर्ब्रह्मनिष्ठैः

प्रशमितभवखेदैः सादरं से[1]व्यमाने ।

वलिनियमनहेतोर्वामनः काननेऽस्मि-

न्वलिनियमपरः सन्ब्रह्मचारी चचार ॥ ४५ ॥

प्रतिदिनमिति । अवदातैः प्रसन्नैः । विषयवैराग्यसंपन्नतया निर्मलान्तःकरणैरित्यर्थः । अतएव ब्रह्मैव निष्ठा विश्रान्तिपदं येषां तैः । अथवा ब्रह्मणि निष्ठा नियमो येषां तैः । निदिध्यासनतत्परैरित्यर्थः । अतएव प्रशमिताः शान्तिं गमिता भवखेदाः सांसारिकक्लेशा येषां तैः । तापत्रयविनिर्मुक्तैरित्यर्थः । ब्रह्मभिर्ब्रह्मर्षिभिः । 'ब्रह्मनिष्ठैर्महद्भिः' इति पाठे महद्भिर्महानुभावैः । ऋषिभिरित्यर्थः । प्रतिदिनम् । निरन्तरमिति यावत् । 'अव्ययं विभक्ति—' इत्यादिनाव्ययीभावसमासः । सादरं सस्नेहं सेव्यमानेऽधिष्ठीयमाने [अस्मिन्कानने] पुण्यारण्ये वामनो ब्रह्मचारी उपेन्द्रतयावतीर्णो मायावटुविष्णुर्वलेर्वैरोचनेर्नियमनहेतोः । वलिबन्धनार्थमित्यर्थः । 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' इति षष्ठी । इष्टदेवतापूजोपहारा वलयः, शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रीणनानि नियमाः, तत्परस्तदासक्तः सन् । चचार । ब्रह्मचर्यनिष्ठापारतन्त्र्येण प्रावर्ततेत्यर्थः । 'वलिः पूजोपहारे च करे दैत्यान्तरेऽपि च' इति नानार्थरत्नमाला । एतदादिश्लोकत्रयं मालिनीवृत्तम् ॥

[2]अपहृतविबुधार्तेर्वा[3]मनस्याजमूर्ते-

रखिलभुवनभिक्षोराश्रमानोकहानाम् ।

ततिरियमतिनीला व्याप्तदिग्व्योमसीमा

स्वयमपि परिमातुं लोकमभ्युद्यतेव ॥ ४६ ॥

अपहृतेति । अपहृता निरस्ता विबुधानामिन्द्रादिवृन्दारकाणामार्तिः पीडा येन तस्य । 'आर्तिः पीडाधनुष्कोट्योः' इत्यमरः । न जायत इत्यजो विष्णुः । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति डप्रत्ययः । तन्मूर्तेः । श्रीविष्ण्ववतारस्येत्यर्थः । 'अखिलभुवनभिक्षोः । पादत्रयपरिमितभूतलतया याच्ञापदेशेन त्रिभुवनभिक्षातत्परस्येत्यर्थः । 'सनाशंसभिक्ष उः' । वामनस्याश्रमे तपोवने येऽनोकहा वृक्षाः । अनसः शकटस्याकं गतिं घ्नन्तीत्यनोकहा इति विग्रहः । 'अनोकहः कुटः सालः' इति वृक्षपर्यायेष्वमरः । तेषामियं परिदृश्यमाना अतिनीलात्यन्तश्यामलाकारा तथा व्याप्ता आवृता दिग्व्योमसीमा दिशां व्योम्नश्च सीमाः पर्यन्तभुवो यया । आक्रान्तदिङ्नभोऽन्तरालत्वेनातिसमु-

१. 'सेव्यमानः' इति पाठः. २. 'अपि च' इति पाठः. ३. 'वामनव्याजमूर्तेः' इति पाठः.

न्नतेत्यर्थः । 'सीमसीमे स्त्रियामुभे' इत्यमरः । नान्तपाठे सीमन इति निषेधान्न स्त्रीत्वम् । इदं च विशेषणद्वयं विभक्तिपरिणामे वामनेऽपि योज्यम् । ततिः श्रेणिः । स्वयमपि लोकम् । त्रिभुवनमित्यर्थः । जातावेकवचनम् । परिमातुमियत्तावधारणेन परिच्छेत्तुमभ्युद्यता समुद्युक्तेव प्रतिभाति । पश्येति शेषः । 'संसर्गजाः पुण्यगुणा भवन्ति' इति न्यायेन त्रिभुवनपरिमातुस्तत्रभवतो वामनस्य सहवासवशात्तद्वत्स्वयमपि तथा कर्तुमुद्युक्तेव प्रतीयते इत्यर्थः । अत्रोन्नतगुणनिमित्ता अभ्युद्यतत्वजातिस्वरूपोत्प्रेक्षा व्यञ्जकसद्भावाद्वाच्या ॥

इति विविधरसाभिः कौशिकव्याहृताभिः
श्रुतिपथमधुराभिः पावनीभिः कथाभिः ।
गलितगहनकृच्छ्रं गच्छतोर्दाशरथ्योः
समकुचदिव सद्यस्तादृशं मार्गदैर्घ्यम् ॥ ४७ ॥

इतीति । इत्यनेन प्रकारेण विविधा बहुप्रकारा रसा आस्वादा यासां तास्तथोक्तास्ताभिः श्रुतीनां पन्थाः श्रुतिपथम् । 'ऋक्पूः—' इत्यादिना समासान्तः । तस्य मधुराभिः । श्रवणानन्दकरीभिरित्यर्थः । पावनीभिः पवित्राभिः कौशिकव्याहृताभिर्विश्वामित्रकथिताभिः कथाभिरुपाख्यानैर्हेतुभिः । 'चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च' इत्यङ्प्रत्ययः । गलितमपगतं गहनकृच्छ्रं काननसंचारजनितकष्टं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा । 'स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्' इत्यमरः । गच्छतोर्दाशरथ्यो रामलक्ष्मणयोस्तादृशं तथाविधम् । अत्यधिकमित्यर्थः । 'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च' इति कञ्प्रत्ययः । 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् । मार्गदैर्घ्यं मार्गायामः सद्यः समकुचदिव संकोचमगमदिवेत्युत्प्रेक्षा । विश्वामित्रकथितमधुरतरकथाश्रवणकौतूहलपारवश्याद्दवीयानपि मार्गो नेदीयानिव प्रत्यभादित्यर्थः ॥

ततः सिद्धाश्रमं प्रविश्य विश्वामित्रः सत्रमारभत ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं विश्वामित्रः सिद्धाश्रमं निजतपोवनं प्रविश्य सत्रमारभत । क्रतुदीक्षितोऽभूदित्यर्थः ॥

तदनन्तरमन्तरिक्षान्तरालादापतन्तमन्तकानीकभयानकं[1] तं पलाशगणमवलोक्य पलायमानाः करगलितसमित्कुशाः[2] कुशिकनन्दनान्तेवासिनः ससंभ्रममभिलषिताहवाय राघवाय न्यवेदयन् ।

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं सत्रप्रारम्भानन्तरमन्तरिक्षान्तरालान्नभोविवरादापतन्तमुपसर्पन्तमन्तकानीकभयानकं यमकिंकरसेनाभयंकरं तं प्रसिद्धं पलाशानां सु-

१. 'भयानकं पलाश' इति पाठः. २. 'करतलगलितपलाशसमित्' इति पाठः.